

לשוננו

כרך חמישים ושישה, חוברת שלישית
ניסן התשנ"ב

תדפיס

הוצאת האקדמיה ללשון העברית

ירושלים התשנ"ג

המסורה הבבלית לתורה בעיבוד טברני של שמואל בן יעקב

מרדכי בריאר (מהדיר ומפרש), המסורה הגדולה לתורה מידי שמואל בן יעקב בכתב-יד ל^מ, ניו יורק תשנ"ב, שני כרכים, יג + 821 LVI + עמ', כולל מבוא ומפתחות

א

המסורה הבבלית למקרא הייתה עד היום נעלמה ושכוחה. אחותה הטברנית – הערותיה באות במאות כתבי-יד קדומים ומאוחרים, ובהם כתבי-יד של המקרא כולו, והן אף נדפסו במהדורות 'מקראות גדולות' שבידי כל אדם. ואילו המסורה הבבלית נשכחה ונעזבה, ושרדה רק זעיר פה זעיר שם בדפים מן הגניזה¹.

לשונה של המסורה הבבלית וסגנונה קשים ומוזרים אף למי שבקי ברזי המסורה הטברנית. רבות מן ההערות קשות לפירוש גם מפני שהמסורה הבבלית מבוססת על נוסח המקרא הבבלי. נוסח זה שונה בכול – בכתיב, בניקוד ובטעמים – מן הנוסח הטברני הידוע לנו, ולא עוד אלא שעדיין הוא נסתר מעינינו. חלקים ממנו תוארו בספרו המקיף של ייבין (ייבין, מסורת בבל), אולם על אף היקפו העצום של החומר שעיבד עדיין רחוקה התמונה מלהיות שלמה².

והנה מתברר שבכתב-יד טברני של התורה נשתקעו הערות רבות של המסורה הבבלית, ויש בהן תרומה חשובה ביותר לחקר המסורה הבבלית, כפי שיוסבר להלן. כתב-היד קרוי היום ל^מ, כנראה על שם בעליו³, ובעבר היה בבית הכנסת הקראי

1. הפרסום החשוב ביותר של מסורה בבליית בא בכרך השלישי של גינצבורג, המסורה (עמ' 207–268, על פי כ"י לגינצברג, פירקוביץ, ב, 1549). גינצבורג עמד על הקושי הרב בההדרת המסורה הזאת, אך לא ידע שמסורה בבליית לפניו. קטעים רבים פרסם ג' וייל. ראה וייל, מסורה בבליית, וגם פרסומיו בטקסטוס 4 (1964), עמ' 30–54; טקסטוס 6 (1968), עמ' 75–105; טקסטוס 11 (1984), עמ' 37–87. אוסף מקיף של כל הקטעים הידועים עד היום הוא אוספו של "ייבין, שתואר בספרו מסורת בבל, עמ' 204–211. רוב הקטעים צולמו בתוך: ייבין, אוסף.

2. מגמתו של ייבין בספרו היא לתאר את מסורת הלשון הבבלית, ועל כן אין בספרו עיסוק שיטתי בענייני הכתיב ובענייני הטעמים. בעיון במפתח פסוקי המקרא שבכתב-היד הבבליים (ייבין, עמ' 1187–1200) אפשר להיווכח שה'כיסוי' למקרא בקטעים שמסורתם בבליית עתיקה חלקי בלבד.

3. מהדורת המסורה של כתב-היד יוצאת לאור על ידי קרן מגשה ושרה ליהמן. בהקדמה לקטלוג אהל חיים, כרך א (כתב-היד בקבלה), ניו יורק תשמ"ח, עמ' י, מ' ליהמן כותב: "גולת הכותרת [בספריית] הם שני מצחפים מבית מדרשם של בעלי המסורה של טבריה הידועים מלפני אלף שנה. המסורה שבהם, שהיא מלאה חידושים נפלאים, תופיע אי"ה במחקר מיוחד".

בקהיר. בשנת 1905 בדק ר' גוטהייל את כתב־היד שבקהיר ותיארם, ובכללם תיאר גם את כתב־היד הזה⁴. בסוף כתב־היד בא קולופון באותיות גדולות, ונאמר בו: "אני שמואל בן יעקב כתבתי ונקדתי ומסרתי זה המצחק למרי ורבי דויד בן ישועה הלוי".

ב

שמואל בן יעקב הוא שם הסופר שכתב, ניקד ומיסר את כתב־היד השלם והידוע של המקרא הנמצא בלנינגרד (כ"י פירקוביץ B19^A, להלן ל). יש מקום לברר אם אמנם אדם אחד כתב, ניקד ומיסר את שני כתב־היד. במבואו של ברויאר באות הוכחות מובהקות לזיהוי⁵: הפרשיות הפתוחות והסתומות בשני כתב־היד זהות בדרך כלל – למעט כעשרים מקומות; כמה זרויות בניקוד משותפות לשני כתב־היד (מחברתו – שם' לט, כ; יששכר בלא דגש בשי"ן הראשונה; האַחְרוֹן – דב' כד, ג2); וגם שני חריגים בכללי המתיגה בתיבת זקף קטן משותפים לשני כתב־היד.

מבדיקת דרך כתיבת המסורה הגדולה עולה עוד הוכחה לזיהוי: המסורה הגדולה בכ"י ל כתובה בדרך מיוחדת של נוי הכתיבה, ולפלא הוא שכל החוקרים הרבים שעסקו בכתב־היד לא השיגו בה (וככל הידוע לי): במקצת העמודים כתובות הערות המסורה שבראש הדף לרוחב שתי העמודות הימניות, והערות אחרות כתובות לרוחב העמודה השלישית; והיפוכו של דבר בתחתית הדף: הכתיבה היא לרוחב העמודה הימנית ולרוחב שתי העמודות השמאליות. היפוכו של דבר בעמודים אחרים (בראש הדף 1–2 ובתחתיתו 1–2). הוא הדין גם לספרי כתובים הנכתבים בשתי עמודות בעמוד: כאן ההתייחסות היא למפתח של שני עמודים שבו ארבע עמודות, וההערות נכתבות לפי הנוסחה: למעלה 1–2–1 ולמטה 1–1–2 (או להפך)⁶. את התריגות מצורת הכתיבה הזאת אפשר ברוב המקרים להסביר על נקלה, כגון שהמסרן הביא מסורה ארוכה ונזקק למלוא רוחב העמוד.

והנה, הרב ברויאר בדק ואישר לי שלפי רישומיו זו גם דרך הכתיבה של המסורה הגדולה בכתב־היד ל⁷. מלבד התרומה שיש בגילוי זה לזיהוי של המסרן אפשר ללמוד מכך גם על דרך עבודתו: המסרן מארגן את הערות המסורה שבדעתו לרשום בעמוד, ומתכנן את דרך כתיבתן לפי אורכן. רישום ההערות או העתקתן נעשים ככל הנראה לפי הסדר, עמוד אחר עמוד.

שיטת כתיבה אחרת נוהגת בכתר ארם צובה⁸: המסרן רושם את הערותיו לרוחב עמודה או שתיים או שלוש בלא כל סדר, ולעתים קרובות נותרת 'משבצת' ריקה בלא

4. גוטהייל, קהיר; כתב־היד הוא מספר 14 ברשימתו, והוא מתואר בעמ' 629–630.

5. אף שהמהדיר עצמו אינו מציג כלל את שאלת הזיהוי כסעונה הוכחה.

6. על צורת הכתיבה בספרי כתובים העיר לי הרב ברויאר.

7. ראה גלצר, עמ' 242–246. מעין שיטה זו יש גם בכ"י הנביאים מקהיר.

מסורה כלל. שיטת כתיבה זו משקפת, כנראה, עבודה של מסרן מובהק, הרושם את הערות המסורה במקום שנראה לו לנכון בכל המקרא, בלא סדר קבוע, וכל אימת שהוא נזקק לרשום הערת מסורה במקום מסוים הוא מחפש את המקום הפנוי בעמוד ורושם בו את הערתו.

ג

מהדורת המסורה שלפנינו מביאה את המסורה הגדולה בכתב־היד של התורה בלבד, אולם במבוא המהדיר כורך בדיונו גם כתב־יד אחר, כתב־יד של נביאים ראשונים, שאף אותו תיאר גוטהייל והוא כתב־היד ה-27 ברשימתו. גוטהייל מצטט את הקולופון שבסופו (שצ"ר רק בחלקו): "אני שמואל בן יעקב [כתבתי ונקדתי ומסרתי זה ארבעה הנביאים הראשונים... דברי הימים...]"⁸. ייבין כינה את כתב־היד הזה ק2 (ייבין, כתב־יד קרוב, עמ' לא), ותצלמו מצוי במכון לתצלומי כתב־היד העבריים שעל יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים (סימנו ס' 40172). כמה קווים משותפים לכתב־היד הזה ולכתב־היד של התורה: שיטת הכתיבה המיוחדת של המסורה שתיארנו ושיטה מיוחדת של כתיבת "שירת האזינו" ו"שירת דוד" שהמהדיר דן בה בהרחבה⁹. ממצאים אחרים קושרים אותו לכ"י ל, כגון ניקוד תיבת הירחמאלי בשלושה שוואים רצופים (שמ"א כו, י) והמתיגה בתיבת וּבַחַטָּאָתוּ (מל"א טו, לד). בשני כתב־היד נוהגת השיטה המיוחדת של כתיבת המסורה שתוארה לעיל, וכן הסופר נוהג בדרך מיוחדת כשנקרית לפניו שיטה ריקה בראש העמוד או בתחתיתו: הוא רושם בשורה זו פעמיים את האות פ"א, בראש השיטה ובסופה¹⁰.

אם אמנם נמצא גם כתב־היד הזה של נביאים בבעלות חדשה, אפשר שראוי לכנותו למנ. מכל מקום יש להבדיל בינו ובין כתב־היד של התורה, שהרי לכל אחד מהם קולופון משלו, וכל אחד נכתב לשם בעלים אחרים: זה של התורה נכתב בעבור דויד בן ישועה הלוי, וזה של נביאים בעבור אלבדהרם (?) בן נחום¹¹ או בעבור יחיה בן יעקב (על פי גוטהייל)¹².

8. גוטהייל, קהיר, עמ' 636. מתוך דברי גוטהייל קשה להבין את משמעות התיבות "דברי הימים" כאן.

9. במבוא, עמ' 2–5, וכן: ברויאר, שירת דוד.

10. בשופטים ו, בראש הטור ובתחתית הטור; במלכים א ז, יג (וישלח המלך שלמה), במלכים ב א, טו (וידבר מלאך ה'), ובמלכים ב טו, א (בשנת עשרים ושבע) בראשי הטורים; במלכים א ח, יב (או אמר שלמה) ובמלכים ב ד, ח (ויהי היום) בתחתית הטורים. על השיטות בעניין זה ראה עופר, סימון הפרשיות.

11. כך נרשם בראש כתב־היד. גוטהייל מצטט: "אברהם בן נחום".

12. שאלת המשקע הבבלי בכ"י למנ תידון במקום אחר.

ד

בכמה דרכים ניכרת המסורה הבבלית שבכתב-היד. דרך הזיהוי המובהקת היא על פי תוכן ההערה, היינו שתוכנה של הערת מסורה מסוימת איננו מתאים לנוסח הטברני של המקרא אלא לנוסח הבבלי הידוע לנו. במקרים כאלה המהדיר מציין בהערותיו "מסורה בבליית", מסביר מדוע אין המסורה מתאימה לנוסח הטברני ומפנה לספרו של ייבין שזכר בו הנוסח הבבלי.

במקרים אחרים אין המסורה מתאימה לנוסח הטברני, אולם הנוסח הבבלי של המקרא אינו ידוע לנו כלל, או שאפשר רק לשער על פי הידוע לנו על מסורת הלשון של בבל. במקרים כאלה המהדיר מציין "כנראה, מסורה בבליית".

מדרך זו משתמעת הגדרה מסוימת של המונח "מסורה בבליית": מסורה המתאימה למסורת הלשון ולמסורת הנוסח של בבל, ולהן בלבד. רישום הערה כזאת בשולי טופס מקרא של נוסח טבריה יוצר סתירה בין נוסח הפנים ובין המסורה (אך על פי הרוב אין הסתירה גלויה לעין, וכדי לעמוד עליה צריך לבחון מקומות רבים במקרא). יש להניח שמסרן מומחה יימנע מדרך זו (כדברי המהדיר, מבוא, עמ' 145).

לפי ההגדרה הזאת, רק חלק קטן מהומר המסורה שבכתב-היד הוא "מסורה בבליית". לדוגמה: בעשרים הפרקים הראשונים של התורה באות יותר מ-300 הערות מסורה. המהדיר מציין לגבי 11 מהן "מסורה בבליית" (שתיים מהן בספק), ולגבי 4 – "מסורה של מדינתא", היינו שיעור של כחמישה אחוזים. המהדיר נקט פה מידה של זהירות, ותפס את המועט בלבד.

אולם יש עוד דרכים לזיהוי מסורה שמקורה בבלי, ומקצתן צוינו במפורש במבוא למהדורה ובהערות. אחד הסימנים החשובים הוא סדר ספרי המקרא. בדרך כלל הפסוקים שבהערות המסורה ערוכים על פי סדר המקרא. הסדר המשתקף במסורה הטברנית הוא סדר הספרים שבכתב-היד הטברניים, ואילו הסדר בהערות המסורה הבבלית הוא הסדר המפורט בתלמוד הבבלי, כנראה במסכת בבא בתרא (יד ע"ב). המהדיר מזכיר (בעמ' 12) את שני ההבדלים הבולטים בין שתי השיטות, הבאים לידי ביטוי בהערות מסורה רבות: בהערות המסורה הבבלית ישעיהו בא אחרי ירמיהו ויחזקאל, וספר דברי הימים בא בסוף כתובים, ואילו בהערות הטברניות ישעיהו בא לפני ירמיהו ויחזקאל, וספר דברי הימים בא בראש כתובים. הבדלים אחרים בסדר הספרים מתייחסים לספרים קטנים, ומשום כך הם באים לידי ביטוי רק בהערות מסורה מועטות: במסורה הבבלית מגילת רות באה לפני ספרי תהלים, איוב ומשלי, דניאל בא לפני אסתר, וקהלת – לפני שיר השירים¹³, והיפוכו של דבר במסורה הטברנית. עוד

13. רות לפני תהלים: ברי' יט, ח(2); כא, יז(3); כד, נא; כז, ג; כח, לג; מג, ו; שמ' כב, ח(3); דב' יח, טז(3). דניאל לפני אסתר: ברי' מג, ו; וי' יג, מט; יז, ד(2) (ואבל רות באה שם לפי הסדר הטברני); יט, כ (ואבל קהלת באה שם אחרי דניאל; דב' יג, ח(1)). קהלת לפני שיר השירים: ברי' לב, ט.

סימן למסורה בבליית הוא התייחסות לפרשת השבוע (לפי המחזור החד-שנתי) כתחום ההתייחסות של המסורה¹⁴.

שאלה חשובה הטעונה בירור היא שאלת המינוח הבבלי, ובה אפשר להבחין בתופעה מורחבת: מונחי המסורה השכיחים המאפיינים את המסורה הבבלית – כגון דק, בע, דומ', של' – נעדרים כמעט לחלוטין ממסורת¹⁵, גם בהערות מובהקות של מסורה בבליית. כנגד זה מונחים אחרים מופיעים פעמים רבות: אלין, דיהזי, מיש, קיפ'יא].

אפשר לראות שהמסרן משתבש פעמים רבות במונחים הבבליים, שכנראה אינם מוכרים לו די הצורך. למשל: לבד (= שמה הבבלי של האות למ"ד) – שמות כב, ח(3) – המסרן משתבש שלוש פעמים, ראה הערות המהדיר 2-4; ויקרא כו, מד "וכל לגבי [לבד]", שם האות הושמט, והמסורה נותרה חסרת מובן; וכן שמות כ, ב(1) III – "[לבד] דיגש", שם האות הושמט (ראה הערה 2 שם); ניגרא – שמות כא, ח(1) – בטעות: נוג'; במסורה הקטנה שם בא המונח ההפוך, דיגרא, במקום ניגרא (מבוא, עמ' 14)¹⁵; דברים טו, ט(1) – המסרן השמיט את המונח (ראה הערה 1 שם); דיגרא – בראשית מב, כה(3) – "לאיש כדרכיו דלעיל מן קרא דיגרא" המלים "קרא דגרא" הן הפניה לירמיהו, יא, והמסרן דימה לזהות פה את מונח המסורה הבבלית; שיריא – בראשית כב, ד(1) – המונח הושמט¹⁶; שמות טז, לג(1) – בטעות: שוד'; שמות כח, כג – בטעות: שדיא; סיחפא – שמות טז, לג(1) – בטעות: מיח'; ועוד¹⁷.

ה

המפתח להבנת אופייה של מסורת¹⁸ וייחודה הוא בדיקת הקשר בין קטעי המסורה הבבלית לתורה ובין מסורת¹⁹. כאמור, רק בחלק מן התורה שרדה המסורה הבבלית לתורה, אולם ג' וייל מצא שהמסורה הבבלית של שישה פסוקים בספר שמות נשמרה בשני קטעי גניזה וצמצאה זהה לחלוטין בשניהם¹⁸. דבר זה הביא את וייל לידי מסקנה חשובה ביותר: שלא כמסורה הטברנית, שהערותיה עומדות כל אחת בפני עצמה

14. למשל: שמות כא, ה(1) – ואם ז' ראש' פסוקי' בפורש'; במדבר א, כב(3); פורשה דפינחס; שמ' לה, יז: דויקהל, דאלה פקודי; ויקרא כו, לו(2); איביהם ג' בפורש', ועוד הרבה.

15. אפשר שגם החלפת דגש ורפה בהערה על שמות כח, כח נובעת מתרגום' שגוי של המונחים הבבליים.

16. בקטע של המסורה הבבלית (וייל, מס-5, עמ' 93) באה ההערה "ביום השלישי ב' בשיריא". שיריא הוא מטעמי המקרא הבבליים, והוא מקביל לפעמים לסגול טברני. השמטת המסרן שלנו הטעתה את המהדיר לתלות בהערה משמעות תחבירית שאינה אופיינית למסורה כלל (ראה גם במבוא, עמ' 125).

17. מקצת ההוכחות אינן ודאיות, שכן עבודתו של המהדיר נעשתה על פי העתק המסורה שהכין לעצמו, ובעת עבודתו לא עמדו לעיניו כתב-היד או תצלומי. מכל מקום התופעה בכללותה מוכחת פה בוודאות.

18. וייל, מסורה בבליית, עמ' 76.

כאטומים בודדים, המסורה הבבלית היא חיבור ערוך לפי סדר המקרא, בסדר אחיד בכתב-היד השונים. לשון אחר: הערת מסורה בעניין מסוים עשויה להופיע בכתב-יד טברניים במקומות שונים, כמספר הפסוקים הכלולים בה, ואילו במסורה הבבלית תופיע כל הערה במקום שיועד לה בחיבור. הבדל אחר: אין המסורה הבבלית נכתבת בשולי המקרא כאחותה הטברנית, אלא כחיבור יצוף שמוסמן בו כל ראש פסוק.

בהשוואת מסורת ל^מ למסורה הבבלית – בחלקים מן התורה ששרדה בהם – מתברר שחלק הארי של מסורת ל^מ נמצא במסורה הבבלית. לדוגמה: הקטע הראשון של המסורה הבבלית בכתב-היד שפרסם גינצבורג מחזיק ברציפות את בראשית ה, כט – י, כז. 56 מתוך 66 הערות המסורה הגדולה של ל^מ לפסוקים אלו מופיעות במסורה הבבלית (85%). שיעור קרוב לזה נמצא גם בקטעים האחרים של חיבור המסורה הבבלית.

הדעת נותנת אפוא שביצירת מסורת ל^מ עיבד שמואל בן יעקב את חיבור המסורה הבבלית, ויצר על פיו מסורה במתכונת טברנית: מסורה הנכתבת בצמוד למצחף של מקרא בראש הדף ובתחתית הדף; מסורה שאין בה סדר בתוך ההערות שבעמוד אחד, אלא הכול לפי המקום הפנוי לכתיבה; וכמובן, מסורה שאין בה ציון ראשי הפסוקים. מן ההשוואה עולה ששמואל בן יעקב 'תרגם' את המונחים הבבליים הנפוצים למקביליהם הטברניים: של' הבבלי הפך למל' הטברני (לציון כתיב מלא); ודומ' הפך לוחפירו (לציון פסוק דומה לפסוק הקודם ברשימה, שהוא 'חברו' של הפסוק הקודם); בתר' הפך משום מה לתינינא¹⁹. המונחים הנפוצים במסורה הבבלית, דק, בע, הושמטו בדרך כלל; כנגד זה הוסיף המסרן דרך קבע לפני כל פירוט פסוקים את המלה וסימנהון.

לדוגמה: ג"ב, כרך ג, עמ' 207 טור ב – טובות דכת' טבת ד' בע'. ויראו. שבע פרות שנ' בת' (= שניים בתוכו). ערים גדלת וטבת; ל^מ בראשית ו, ב (2) – טבת ד' חס' וסימנהון ויראו. שבע פרות הטבת ב' בפסוק. ערים גדלת.

ג"ב, ג, 214 ב – הטהורה טהורה ד' של' בע'. הראשון שבראשון. והראשון שבשני. ובכל מקום. יראת ה'; ל^מ בראשית ו, ב – הטהורה ד' מל' וסימנהון הראשון שבראשון. והראשון שבשני. ובכל מקום. יראת ה'.

ג"ב, ג, 219 א – יספה ויספה ג' דק'. שוב אליו. ויספה פליטת. ודומ'; ל^מ בראשית ה, יב – יספה ויספה ג'. יספה שוב. ויספה פליטת. וחפירו'.

אפשר ששיקע המסרן חלק מן החומר שבחיבור הבבלי גם בהערות המסורה הקטנה (שאינן כלולות במהדורה). מן הראוי שייבדק הדבר, ומכל מקום קָמַז לדבר מעדות המהדיר במקום אחד: המסורה הקטנה לדברים ה, ז מוסרת "נקוד על ו"ו דתמונה ופולג", והערה זו מופיעה במקום זה במסורה הבבלית (ג"ב, ג, 254א).

19. וכבר ציין זאת המהדיר במבוא, עמ' 12, ותמה על כך.

מבעד לטעויות הרבות של המסרן נחשפות שיטות עבודתו בעיבוד המסורה הבבלית למסורה מעין טברנית. המהדיר מעיד (במבוא, עמ' 12) על תופעה החוזרת ונשנית פעמים רבות: הערת מסורה המביאה רשימה של פסוקים אחדים, והפסוק האחרון חוזר על הפסוק הראשון בלשון אחר או באותו לשון. אין ספק שההסבר שהציע המהדיר לתופעה נכון: המסרן לא הצליח לזהות את סופה של הערת המסורה בכתב-היד של המסורה הבבלית שעל פיו עבד, שהרי הערות המסורה כתובות בו ברצף. למעשה, עוד טעויות רבות במסורה שציין המהדיר יש להסבירן על רקע הקושי שנתקשה המסרן בזיהוי גבולותיהן של הערות המסורה. למשל: בראשית כד, כג (2) – המלה הראשונה חסרה: [ללין] דהגדי; במדבר א, כב (2) – המסרן חשב את המלים "כל עניני' לבני" כסיום ההערה הקודמת, אף שאחר כך זיהה אותן כנונה כהתחלה של הערה חדשה – שם (3); במדבר טז, כב (2) – התחלת המסורה קטועה וצריך להשלים "ויפלו. יפקד – הרוחת כת'". יש שהקדים המסרן להערתו את סימן ראש הפסוק הבא דרך קבע במסורה הבבלית (למשל: במדבר טו, ד).

תופעה אחרת הנשקפת מבעד לטעויות המסרן היא 'עיבוי' של מלות הרמז לפסוקים. המסורה הבבלית מתאפיינת ברמזים קצרים מאוד לפסוקים, בדרך כלל בני מלה אחת. במסורה הטברנית באות בדרך כלל כמה מלות רמז לכל פסוק. מסתבר שהמסרן נהג 'לעבות' את מלות הרמז הבבליים, אך לא תמיד עשה זאת בצורה נכונה²⁰. המסורה הבבלית נוהגת פעמים רבות לתת מניין כולל לתופעה כלשהי ולכלול בה גם ספרים שלמים בלשון "וכל [ספר]". לעתים נמנה ספר פרט לכמה פסוקים חריגים (יוכל [ספר] בר מן [מספר החריגים או פירוטם]). מסרן ל^מ, הרגיל יותר לשיטת המניין של המסורה הטברנית, מוסיף במקרים כאלה דפות', וגורם בכך מעין שיבוש במסורה²¹.

ברשימות של מסורה מְצַרְפֶּת נהג המסרן בדרך מיוחדת (שלא כדרכו ברשימות המסורה המפרטת): הוא עיבד את הרשימות והתאימן לפסוק שהביא אותן בו (ראה

20. ראה במבוא, עמ' 12–13; וראה גם בראשית ט, כג (1): במסורה הבבלית שם (גינצבורג, ג, 223) "אביהם. אמך. שארו. מלכא". מסרן ל^מ 'עיבה' את הרמזים: "אביהם לא ראן. אחות אמך ואחות שארו. מלכא לא"; אולם המלה אמך רומזת לפסוק אחר, והתוצאה היא שלפי מסורתו יש שתי הפניות לאותו הפסוק (ראה הערה 2 של המהדיר). בראשית יט, לג (4), הערה 3 – במסורה הבבלית נכתב "ותפוצין" (וייל, מט–5, עמ' 179). המסרן רשם "ותפוצין דחית" ורמז ליחזקאל לד, ו, אולם כוונת המסורה היא דווקא לזכריה יג, ו, כמו שהעיר המהדיר בהערה 3 שם. שמות כו, ג (2) – ראה הערות המהדיר והשווה למסורה הבבלית הנזכרת שם. במדבר ד, יב (1) – ראה הערת המהדיר.

21. המהדיר מעיד בכל מקום כי "וכל... בר מן..." כלולים במניין הראשי של ההערה. ראה למשל: שמות ז, ט; ז, יב (2); יד, כט; טו, יז; יט, יא; דברים ג, יג. וראה גם דברים כט, ד (1) הערת מסורה על תיבת רגלך, שאין בה תיבת דכות', אך בג"ב 206a נוספה המלה (וראה עופר, דרכו של מסרן, עמ' 485–488 והערה 26 שם). על עצם התופעה של תוספת דכות' שלא כדיון עמד בריואר, כתר, עמ' 265–268.

למשל את הערת המהדיר על במדבר כה, יח על החלפת תיבות לצורך כך; פעמים רבות קטע את הרשימה והביאה חלקים חלקים בכמה מקומות (ראה למשל במפתח, עמ' 786, על יריתי – ויריתי). אפשר שמקורו של המסרן הוא קובץ מסורה ערוך (מעין 'אכלה ואכלה') שהיה בידי. ואפשר שגם חומר זה הוא ממקור בבלי (ראה להלן הערותינו לשמות כא, לה ולמדבר יז, יט), וראה לעניין המסורה המצרפת במבוא, עמ' 14–13.

חומר המסורה של ל^מ בחלקי התורה שיש בידנו להשוותו למסורה הבבלית יכול ללמד על מסורת ל^מ כולה. מעתה עלתה בידנו הגדרה חדשה ומרחיבה מאוד ל"מסורה הבבלית" המשוקעת בל^מ: מסורה בבליית היא מסורה שמקורה בחיבור המסורה הבבלי (הידוע לנו רק בחלקו), בין שהיא מתאימה למסורת הנוסח הבבליית בלבד ולא לטברנית, בין שהיא מתאימה לשניהם. לפי הגדרה זו רובה המוחלט של מסורת ל^מ הוא מסורה בבליית.

אם נוסיף על כך את דברי המהדיר, שמצא בפסוקי עשרת הדיברות שהוקדם בהם הטעם העליון הבבלי לטעם התחתון שלא כרגיל בכתבי־היד (מבוא, עמ' 9), נגיע למסקנה שהמסרן היה ער למעשיו, וניסה לשקע בכתבי־היד כמה חיבורי מסורה ומנהגי קריאה בבליים²². גם דרך הכתיבה המיוחדת של השירות שמצא המהדיר בל^מ ובל^מ, כלומר הנטייה להשתדל לסיים כל פסוק מן השירה בסוף השורה, אפשר שהיא ממנהגי הכתיבה בבבל, שהרי מצינו כיוצא בה בכמה מכתבי־היד הבבליים של ספרי אמ"ת²³. קשה למדי לבחון את השאלה עד כמה נתערב במסורה של ל^מ חומר מסורה טברנית שאינו מתאים למסורת בבלי. סביר להניח שהתופעה קיימת²⁴, אבל כנראה, אין היקפה גדול. נראה שאפשר בהחלט לומר כי סתם מסורה בכתבי־היד חזקתה ממקור בבלי היא, עד שיוודע לך שטברנית היא!

והמסקנה – מרחיקת לכת: המסורה של ל^מ היא בבואה של החיבור המלא של המסורה הבבליית לתורה, שרק כשביעית ממנו הגיעה אלינו, וילמדו החלקים האלה – שיש להם מקבילה בבליית מקורית – על השאר²⁵.

22. אולי אפשר לשער שאת כתבי־היד הזמינו אדם או קהילה ממוצא בבלי, והזמין רצה שהסופר-המסרן (הטברני) יתחשב במסורתו הבבליית בעת כתיבת מסורתו של המצחק.

23. כתבי־היד אג 5, אג 17, אג 18 ואג 22. ראה תצלומיהם אצל ייבין, אוסף, ה.

24. הערות מסורה שאולי הן מן הסוג הזה הן ההערות הנוגעות לטעמי המקרא הטברנים, כגון ההערה על מאיילא בבראשית ה, יח. אבל גם הערות כאלה אפשר שהיו מכוונות מתחילה לטעמי המקרא של מסורת בבלי. ראה גם את המסורה על וַיִּפֶץ בְּנוֹסַח הַטְּבַרְנִי (עמ' 94) לעומת זו השייכת לנוסח בבלי (עמ' 286).

25. דווקא בגלל אופייה של מסורת ל^מ כ'בבואה' של המסורה הבבליית, שהיא חיבור סדור על סדר המקרא, יש להצטער שהמהדיר סידר את החומר על פי סדר ההערות בכתבי־היד (הנקבע על פי שיקולים מקריים של אורך ההערה) ולא על פי סדר המקרא. הדבר מקשה בלא צורך על המעיין ועל מי שבא לערוך השוואות עם קטעי המסורה הבבליית.

לרוב הערות המסורה ציין המהדיר מקבילה באוסף המסורה של גינצבורג, למיעוטן ציין מקבילה במסורה של כתבי־היד הטברניים (א, ל, ק, ב, ש, שו, ק"א, ורק למיעוט קטן מן ההערות לא מצא בכל אלה מקבילה. נדרש עתה מחקר מקיף כדי לברר את התופעה: היש פה מסורות משותפות לטבריה ולבבל או השפעה של מרכז אחד על רעהו. במקרים מסוימים אפשר לראות את השפעתה של מסורת בבלי על זו של טבריה, בדומה לתהליך שנחשף במסורת ל^מ גופו. דומה ששיעור השפעתה של מסורת בבלי על מסורת כתבי־היד הטברניים אינו אחיד: יש המושפעים יותר (במיוחד ש, שו), ויש ששיעור השפעת מסורת בבלי עליהם מועט²⁶. מן ההפניות לאוסף של גינצבורג, המלוקט מעשרות כתבי־יד מכמה וכמה סוגים, קשה לפי שעה לקבל תמונה ברורה; בדיקת מקורותיו של גינצבורג בכל מקום עשויה להועיל הרבה.

בירור הזיקות בין חומר המסורה הבבלי ובין המסורה של כתבי־היד הטברנים יש בו כדי לשפוך אור חדש על שאלת הקשר בין שתי המסורות. יש לקוות שפרסום המהדורה יהיה נקודת מפנה בחקר המסורה בכלל ובחקר התפתחות המסורה הבבליית והמסורה הטברנית ויחסי הגומלין ביניהן בפרט.

ו

תרומתו הגדולה של הרב ברויאר היא בפירושו המסורות הקשות ובתיקונן של המשובשות, שהרי "כמעט שאין מסורה שאיננה טעונה תיקון" (מבוא, עמ' 12). אין ספק שמשמיה זו קשה ביותר, שהרי חלק גדול מן החומר מבוסס על מסורת לשון ועל מסורת נוסח שאינן ידועות לנו במלואן. על המהדיר מוטל אפוא להראות את הקשיים, לתקן את לשונו המשובשת של המסרן-המעתיק (שבמקרים רבים לא הבין את ההערה שהוא מעתיק) ולהציע פירוש למסורה שלא פעם הוא בנוי על השערה בדבר הנוסח העומד בבסיסה. רק מי שהתנסה בעבודה מסוג זה יוכל להעריך את הקושי הטמון בה ואת ההישגים הפרשניים העולים מן המהדורה. נביא כאן כמה דוגמות – בבחינת כמה טיפות מן הים – לפירושים הריפים של המהדיר שמשכו את תשומת לבנו בעת העיון במהדורה.

בבראשית ה, לב (3) מובאת מסורה המונה את הפסוקים שבא בהם הצירוף את את ואת. רשימות מקבילות הביא גינצבורג, אך הוא ראה בהן מסורה משובשת. המהדיר מסביר את המסורה בחשפו עיקרון מעניין: אין המסורה דנה בכל פסוק שבאות בו לסירוגין תיבות "את את ואת" (כדרכה של המסורה הטברנית בדרך כלל בהערות מסוג זה). המסורה הזאת דנה רק בתיבות את השייכות למושאים של נשוא אחד. עיקרון זה לא הובן, כנראה, כבר בתקופה קדומה, ועל כן נוספו פסוקים (אחרים) לכל אחד

26. על הערת מסורה אחת ממוצא בבלי שהגיעה למסורת כתר ארם צובה ראה במאמרי דרכו של מסרן, עמ' 495–499.

מן המקורות הבבליים של הרשימה (מס-11 ולמ). מן הדיון הזה אפשר אפוא ללמוד משהו גם על ההתפתחות הפנימית של חיבור המסורה הבבלי.

מסורת בבל הבחינה בין משמעות חול למשמעות קודש של שם אלהים. לדברי ייבין, כשהמלה באה כשם קודש הלמ"ד רפויה וכשהיא משמשת כשם חול הלמ"ד דגושה. המהדיר מצא (מבוא, עמ' 37-38; ובהערות לשמות כ, ב ו) שמסורת למ משקפת שלב קדום יותר של המסורת הבבלי, ובאים בה סימני דגש ורפה גם על האות אל"ף וגם על האות למ"ד, וההבחנה משולשת: כשהמלה מציינת את הקב"ה האל"ף והלמ"ד רפות; כשמדובר במלאכים ומשרתי פמליה של מעלה האל"ף רפה והלמ"ד דגושה, ואילו כשמדובר באלילים - האל"ף דגושה והלמ"ד רפה. לדעת המהדיר, משמעות הדגש באל"ף גרפית בלבד ולא פונטית, וכנראה, משום כך נתבטלה במרוצת הזמן.

בסוגיית קרי וכתוב המהדיר מציע הסבר שמשמעותו חורגת הרבה מגבולות המהדורה: הערות על קרי וכתוב נמסרו תחילה מנקודת המוצא של המלה הנקראת, מתוך הנחה שמסורת הקריאה היא הדבר הידוע, ומטרת המסורה היא להורות לסופר כיצד לכתוב. בשלב מאוחר יותר התהפך הכיוון, והמלה הכתובה הייתה לנקודת המוצא להערות הקרי. ככל הנראה, הדבר קשור להתגבשות סימני הניקוד והטעמים, התגבשות שהביאה לידי הפיכת מסורת הקריאה בעל-פה למסורת כתובה. 'היפוך' זה של ניסוח הערות המסורה יכול להסביר הערות קרי מוזרות, כגון תיבת לא שנמסר עליה "לו קרי", אף שהקריאה של שתי המלים זהה. ראיות לתפיסתו המהדיר מביא ממסורת למ. המהדיר עמד על תופעה אופיינית למסורת למ, והיא תופעה חשובה להבנת המסורה בכלל: לפעמים נצטרפו שתי הערות מסורה והיו לאחת, אך ההתאמה ביניהן לא הייתה מלאה, והתוצאה היא רשימת מסורה שיש בה קשיים (ראה מבוא, עמ' 21-25).

מתוך מכלול הערות המסורה הגיע המהדיר במקומות רבים לכלל מסקנות חדשות בדבר מסורת הלשון של בבל, בהשלמה (ולעתים בניגוד) לתיאוריו של ייבין בספרו המקיף (מסורת בבל), והוא עורך את הדברים בצורה שיטתית בסוף המבוא (עמ' 28-43). נראה שהמסורה של בבל משקפת בדרכי את הנוסח הבבלי העתיק, בלי השפעה טברנית.

בסיום הדברים - הערות מקומיות על הערות מסורה ועל הפירוש שנתפרשו בהערות המהדיר:

בראשית א, יא (2): המהדיר הסביר את הבעיה במסורה זו העוסקת בחילופי עשה/עשה, והציג את המיוחד במסורת למ הכוללת בין הצרויים גם את "מגלה". גם בניסוח ההערה כאן יש בעיה: למעשה ההערה מוסרת על ח' עשה, אך היא מפרטת ט' (האחרון בהם הוא "מגלה") או ט"ז (כולל ספרי אמ"ת דתק"ע). ראיית "מגלה" כעומדת לעצמה אינה מתאימה לדרכ המסורה, לא הטברנית ובייחוד לא הבבלי.

בראשית א, פח (1): שמונת הפסוקים האחרונים שנמנו במסורה זו הם כל "אמירה אליהם" בכתובים (הושמט רק דה"ב י, ט; בציוני המהדיר יש לתקן: קדש - עז' ה, כת, ויקבץ - דה"ב יח, ה). מכאן עולה שנתערבו בהערה זו שתי הערות מסורה: האחת עוסקת ב"ויאמר להם/אליהם" ושייכים לה המניין שבכותרת ופירוט הפסוקים מן התורה ומנביאים (כמו שהסביר המהדיר); האחרת עוסקת בכל לשון "אמירה להם/אליהם", ושייכים לה כותרת ההערה ("אמירה להם") ופירוט פסוקי הכתובים.

בראשית ג, יז: הערת מסורה זו מופיעה במסורה הבבליית מס-3 כאן (ייבין, אוסף, ב, 404). הפסוק החסר למניין י"ט מופיע בה, והוא "לקול האות (שמ' ד, ח) שנ' בת' (= שניים בתוכו)". נראה מכאן שנוסח בבל בפסוק זה היה "ושמעו (נוסחגו; והאמינו) לקל האת האחרון!" בכתב-היד הבבלי העתיק אאא 4 (ראה ייבין, מסורת בבל, עמ' 100) מופיע הנוסח הרגיל והאמינו, אך אולי מלה זו היא פרי תיקון בכתב-היד, והנוסח המקורי היה ושמעו. נקל להבין שמסורה זו גרמה מבוכה ובלבול למי שלא הכיר נוסח זה; בראשית ה, לב (3): צ"ל "בריחו דביה (שמ' לה, יא). המשכן (שמ' לט, לג)", ועל כן הפסוק שעל הסרונו העיר המהדיר בהערה 7 אינו חסר כלל. ראה הערה דומה בשמות לה, יא (ו) (עמ' 409).

בראשית ו, טז (2), "ימים ט' דק": לדברי המהדיר שתיים מן המלים יש בהן "ימים" רק בכתוב. אולם פירוש זה לא ייתכן בלשון המסורה הבבליית המובאת לפסוק זה אצל גינצבורג, חלק ג, עמ' 211ב. "ימים י"א דק"ן בתרין יודי" על כורחך אתה אומר שהמסורת הבבליית קוראת פשדיים (יח' כג, יד - והשווה הערה 3, שהמובא בה הוא בבחינת הוכחה לכך) וגם פנייים (מש' ג, טו).

בראשית ז, ה (2), "ככל אשר צוה כ"א": לאחר פירוט הפסוקים שבהם הביטוי "ככל אשר" (ראה שם, הערה ו) נאמר "איש כי ידר ככל היצא" (במ' ל, ג). המהדיר מעיר "פסוק זה אינו עניין לכאן", אולם יש לפרשו כך: בפסוק "איש כי ידר" (במ' ל, ג) יש לגרוס "ככל היצא", והדברים נאמרו, כנראה, להוציא מדעת מי שגרס בו "ככל אשר יצא".

בראשית יט, לו: המהדיר נתקשה בהסבר ח' "עד היום" שנמנו פה, והוא מסביר שמניין זה בא "למעט עד היום הזה, עד היום ההוא, וכן למעט עד היום שקדם לו מן היום (נחמ' ה, יח) למן היום (שמ"ב יט, כה)". מן המקבילה במסורה הבבליית (וייל, מס-5, עמ' 85) עולה פתרון פשוט: מננים פה "עד היום דחזי בהון הזה [היו] הזה ח' דק"; בכל שאר הפסוקים אין ההקשר מאפשר לטעות ולהוסיף את תיבת הזה.

בראשית כז, כד: בהערה 4 יש לתקן "ב' בפסק" (= בפסקא, כי פורשה מציינת בכל מקום את פרשת השבוע הבבליית, ורווח של פתוחה או סתומה נקרא פיסקא. בדומה לכך יש לתקן גם בויקרא א, ד (ו)).

בראשית לא, כד: המסורה נותנת סימן נוטריקון לחילוף "פן תדבר/מדבר", כדרך המסורה הבבלית. הסימן "פמ" נתחלף ב"פני", והלוא חילוף מ/ני הוא מן החילופים הגרמיים המפורסמים.

בראשית מ, ד: מן המסורה עולה שנוסח בבל פה הוא במשמר, והמהדיר אומר על כך: "אין ספק שמתבקש יידוע... שהרי מדובר כבר במשמר שכבר נזכר בפסוק הקודם: 'ויתן אתם במשמר בית שר הטבחים אל בית הסהר'" (מבוא, עמ' 33). אמנם זה הפירוש העולה מן הניקוד שם, אבל טעמי המקרא (הטברניים) מורים על פירוש אחר, שהרי הרביע מחלק את הפסוק כך: "ויתן אתם במשמר / בית שר הטבחים" (וכיוצא בו להלן מא, י). על פי הטעמים אין פה צירוף סמיכות אלא שני תיאורים: במשמר (= במעצר, במשמרת), בית (= בבית) שר הטבחים. לתפיסה הזאת מתאים הניקוד הטברני בפסוק ד "ויהיו ימים במשמר". על התופעה של מחלוקת פרשנות בין ניקוד לטעמים ראה י' ברויאר, ניקוד וטעמים. המיוחד בדוגמה זו הוא שהניקוד בפסוק ד מתאים דווקא לפירוש הטעמים בפסוק ג ולא לפירוש העולה מן הניקוד שם.

שמות יט, כא (2): צריך להיות 'ופליג על בתרא. ומערב' העד'. הלוא מערבאי אינם מבחינים כלל בין מקור ובין ציווי, ועל כן אין הם יכולים לחלוק על אחת הדוגמות. אפשר שמדובר פה בניקוד חולם במקום צירי. ראה ייבין, מסורת בבל, עמ' 370-369, 566 (על ויעבר עתיד מקוצר בחולם, ואפשר שהוא הדין לציווי), 655-656 (שני העד מירמיהו מובאים פה בחולם, אמנם מכ"י המערב בין התנועות).

שמות כ יד (1): נראה שהניסוח המקורי היה: "ויבער אש. מראהו. מפיו - לפידים שלי". אולם ל"ם שינה את המסורה והתאימה לשיטה החולקת "ומראהו כלפידים ופולג", וכך יצר מסורה העוברת לסירוגין מצורה אחת לחברתה, וגם גרם שיבוש ב"ויבער אש".

שמות כא, לה: כמה מן היחידאים ברשימה אינם יחידאים לפי הנוסח הטברני. אולם ייתכן שהיו יחידאים לפי נוסח בבל. על יפרתון ראה ייבין, מסורת בבל, עמ' 506, המביא יכרת תכרת ברי"ש פתוחה. אפשר שגם פה אחד מן השניים בצירי וחברו בפתח. גם יהמיון אפשר שנוקד בחיריק או בפתח; השווה ייבין, מסורת בבל, עמ' 454-455, על תיבת יהפך. יהלכון שברשימה הוא כנראה שיבוש של יהלמון (תה' עד, ו).

שמות כו, ג (1): ההערה עוסקת בניקוד תיבת חמש בפרשיות המשכן (ח' בחטף-פתח או בקמץ). המהדיר פירש את ההערה באופן שתתאים למסורת הטברנית, ונאלץ לומר שהיא דנה רק בארבע משש התיבות שבפרשיות המשכן. אולם אם אמנם המסורת הבבלית כטברנית, היה על המסורה להבהין בין "חמש יריעת" (ח' בקמץ) ובין "חמש היריעת" (ח' בחטף-פתח). משום כך נראה להעדיף את פירושו של ייבין (מסורת בבל, עמ' 1110), הקובע בפשטות לפי הערת המסורה הזאת שמסורת בבל שונה ממסורת טברית בשמות כו, ג.

שמות לט, כז: השורה הראשונה ("הרמנים דאורת' חס' ווי") היא הערה בפני עצמה שנמסרה לפסוק כה. ההמשך דן בלשון רמץ ביחיד, ועל כן לא הוזכר רמני (שמות כה, לג). "בן טברמן" השני בהערה זו רומז לזכריה יב, יא. נוסח בבל שם היה "כמספד ודרמון בן טברמן בבקעת מגידון", כעולה מכתבי-היד של התלמוד הבבלי למגילה ג ע"א²⁷.

ויקרא י, יט: רוב המלים ברשימה פותחות בה"א השאלה, בדומה לרשימה במדבר ג, מט (ו). משום כך נראה שתיבת הוּבְחִים המובאת כאן מכוונת לעמוס ה, כה ותיבת הנוטע לתהלים צד, ט (ראה הערות 2, 4 של המהדיר).

ויקרא יא, לד (2), הערה 9: ההערה מיותרת, שהרי במדבר לא, ו איננו בתחום שהמסורה מגדירה.

ויקרא יג, כ: תחילת המסורה "ושערה ל' מפק" מכוונת לפסוק ד, כעולה מן המסורה הבבלית כאן (ג"ב, ג, 232). ומכאן נראה שלפי נוסח בבל ושערה הגויה במפיק בפס' ד ובלא מפיק בפס' כ (הפוך מנוסח טבריה). לפי הערות מסורה אחרות שתי המלים הגויות במפיק בנוסח בבל (ייבין, מסורת בבל, עמ' 932). וצ"ע.

ויקרא יד, ח (2): ההערה כולה נוגעת לפס' יא, והיא מתפרשת יפה בתיקון קל: "קדמ' דוהעמיד המטהר, תיגינא המטהר".

ויקרא טז, טז: השווה עופר, דרכו של מסרן, עמ' 490. סיום המסורה העוסק במלאים ובחסרים אינו ברור, ויש לשחזרו לפי מה שהבאתי שם בהערה 30.

ויקרא יח, ד: "סופ' פסוק" נראה לפרשו 'במחצית השנייה של הפסוק', וכך מיושבים מניין י"ה ושני הפסוקים שהוער עליהם בהערה 3.

ויקרא כז, יד: לפי ג"ב, ג, 235, יש לתקן הקדשים < הקדישם, והתיבה היא תחילתו של הפסוק "הקדישם ליום הרגה" שבהמשך.

במדבר י, לג, הערה 2: מסורת ל"ם לדברים לא, כו (ו) מונה שני "ארון ברית יי אלהיכם", ועל כן אינה כוללת כאן את יהושע ג, ג במניין כ"ב "ארון ברית יי".

במדבר טז, לח, הערה 2: המסרן רגיל להחליף תיבת בתר' בתיבת תיגינא, ועל כן טעה כאן, ובמקום שני' בת' (= שניים בתוכו) כתב שניהם תינ'.

במדבר טז, כב (2): צריך להשלים 'ויפלו. יפקד - הרוחת כת" - וזו עוד דוגמה למקום שהמסרן לא זיהה בו את נקודת ההתחלה של המסורה הבבלית.

במדבר יז, יט: הערה 2 "והלבשתם לי" - אינו מובן שהרי יש ב': שמות כט, ח; במדבר כ, כו" - ראה ייבין, מסורת בבל, עמ' 556, שהראשון בה' חרוקה והשני בה' פתוחה.

27. תורה לידידי יוחנן ברויאר שהעמידני על כך.

במדבר לג, לב: ההערה העוסקת במלה חר אינה דנה במלא ובחסר, אלא באה להבדילה מן המלה הר. במקומות רבים המסורה הבבלית עוסקת בניגוד בין ה"א לחי"ת, משום שההבדל הפונטי בין השתיים נתבטל לחלוטין במבטא הבבלי. גם ההערה המקבילה אצל ג"ב ג, 241א, עוסקת בהבחנה הזאת.

דברים א, א(3): השוואה לג"ב, ג, 245 מורה שבסוף ההערה חלה השמטה על ידי הדומות וצריך להיות: "...ההלכת נחמ' יב, לח; הפסוק האחרון ברשימה). [דושוב ויה' ה, ב - מל כת' - ההלכת] - למואל כת'. ושאר מול (כך:)).

דברים ג, כו: מן העדויות שהביא ייבין, מסורת בבל, עמ' 611, נראה שהמסורה הבבלית קראה בדברים ג, כו, במשלי ל, ו ובמקומות אחרים תוסף במלעיל, וצירפה יחד את שני הפסוקים שכתובם מלא. הערת המסורה שהביא שם ייבין מכ"י ל משקפת כנראה את המסורה הבבלית ולא את הטברנית.

דברים כט, ד(1): על תיבת רגלך המציינת צורת רבים (= רגליך) המסורה אומרת "לך ופתחת (יש' כ, ב). שמר וקה' ד, יז). המלך (שמ"ב יא, ח) - בחד' וכתב בתרתיין". ותמה המהדיר על הפסוק האחרון (דברי דוד לאוריה החתי: "רד לביתך ורחץ רגליך") על שום מה נתפס כלשון יחיד (הערה 8). נראה שפירשו המסרנים את הכתוב כלשון נקייה, כמפורש בפס' יא שם, ועל כן נתפס רגליך בלשון יחיד. על הסבר זה העיר לי הרב ברויאר שהגמרא בברכות כג ע"א דורשת את הפסוק מקהלת "שמור רגליך" בקשר לנצרך לגנביו, וייתכן שלולא צורת ההפסק בפסוק שבשמואל, היה נוצר גם בו מצב של קרי וכתבי, כמו בפסוק שבקהלת.

רשימת קיצורים

י' ברויאר, ניקוד וטעמים = יוחנן ברויאר, "מחלוקת ניקוד וטעמים בחלוקת פסוקים", ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 191-242

ברויאר, כתר = מרדכי ברויאר, כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ו

ברויאר, שירת דוד = מרדכי ברויאר, "שירת דוד בכ"י למ", מחקרים בלשון ה-ו - ספר היובל לישראל ייבין, ירושלים תשנ"ב, עמ' 421-441

ג"ב = גינצבורג, מסורה

גוטהייל, קהיר = R. Gottheil, "Some Hebrew MSS in Cairo", *JQR* o.s. 17 = 809-855 (1905)

גינצבורג, מסורה = כ"ד גינצבורג, המסורה על-פי כתבי-יד עתיקים, לונדון 1885 [דפוס-צילום, ירושלים תשל"א]

גלצר = מרדכי גלצר, "מלאכת הספר של כתר ארם צובה והשלכותיה", ספונות יט (תשמ"ט), עמ' 167-276

וייל, מסורה בבליה = G. E. Weil, "Quatre Fragments de la Massorah Magna Babylonienne", *Textus* 3 (1963), 74-120

וייל, מס-5 = G. E. Weil, "Nouveaux Fragments Inedits de la Massorah Magna Babylonienne (II)", *Textus* 6 (1968), 77-105

ייבין, אוסף = ישראל ייבין, אוסף קטעי הגניזה של המקרא בניקוד ובמסורה בבליה בתוספת קטעים אחרים של מקרא בניקוד ובמסורה בבליים, מהדורת פקסימיליה, ירושלים תשל"ו

ייבין, מסורת בבל = ישראל ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה

ייבין, כתבי-יד קרוב = ישראל ייבין, "כתבי-יד קרוב מאוד לכתר ארם צובה: לו", טקסטוס 12 (תשמ"ה), עמ' א-לא

מס-3, מס-5, מס-11 = כתבי-יד של מסורה בבליה, כפי שהוגדרו ותוארו בידי ייבין, מסורת בבל, עמ' 204 ואילך; מס-5 פורסם ברובו בידי וייל, מס-5

עופר, דרכו של מסרן = יוסף עופר, "דרכו של מסרן - על מסורתו של אהרן בן אשר בכתר ארם צובה", מחקרים בלשון ה-ו - ספר היובל לישראל ייבין, ירושלים תשנ"ב, עמ' 481-500

עופר, סימון הפרשיות = יוסף עופר, "מענייני המסורה - סימון הפרשיות", מגדים ב, מרחשוון תשמ"ז, עמ' 91-104